

είναι από τη μια που η συνήθης αφήγηση της ιστορίας θέλει τις γυναίκες για κομπάρσους· είναι από την άλλη που κι εμείς παρασυρόμενες από τα σπουδαία κατορθώματα των φεμινιστικών κινημάτων, ή μερικές φορές και από ευκολία, θεωρούμε πως η ιστορία των γυναικών είναι μόνο η ιστορία των κινημάτων τους και αυτή πρέπει να ψαχουλεύουμε· όμως, όπως για κάθε τόπο, έτσι και για τούτον εδώ, οι γυναίκες δεν υπήρξαν ποτέ κομπάρσοι της ιστορίας· οι γυναίκες του τότε όπως και πάντα παράγουν και αναπαράγουν την κινητήριο δύναμη του κόσμου τούτου, την εργατική.

Εργάτριες στη κλωστοϋφαντουργική του φαλήρου, τέλη 19ου αιώνα

Γυναικεία εργασία σε καιρό πολέμου

Οι εργάτριες στην κλωστοϋφαντουργία στα τέλη του 19ου αιώνα

Στα προηγούμενα τεύχη του περιοδικού προσπαθήσαμε να αναδείξουμε επεισόδια από την ιστορία των γυναικών αυτού του τόπου. Σκοπός μας ήταν και παραμένει να μιλήσουμε για την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα από μια φεμινιστική σκοπιά και να επιδιώξουμε να εντάξουμε την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα στην γενικότερη ιστορία του ελληνικού κράτους, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου. Το εγχείρημα αυτό αποδείχτηκε μεγαλεπήβολο και συχνά φάνηκε να ξεπερνά τις ικανότητές μας. Η αλήθεια είναι ότι συναντήσαμε πολλές δυσκολίες. Αρκετές από αυτές είχαν να κάνουν με την απειρία μας και με την ελλιπή γνώση από μεριάς μας της ιστορίας του ελληνικού κράτους. Άλλες δυσκολίες έχουν να κάνουν με τη διαθέσιμη βιβλιογραφία. Αυτές δεν εντοπίζονται μόνο στην εύρεση πρωτογενών πηγών (άλλωστε πάντα υπάρχουν οι εφημερίδες), αλλά κυρίως στην ιστοριογραφία. Με μια γρήγορη ματιά στην παραγωγή των βιβλίων σχετικών με την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς, πως για την περίοδο που μιλάμε υπάρχει μεν μια σχετική πληθώρα βιβλίων η οποία όμως είναι εντυπωσιακά μονόπλευρη και θεματικά περιορισμένη. Τόμοι και τόμοι έχουν γραφτεί για τις εξέχουσες προσωπικότητες της Καλλιρρόης Παρρέν, της Ελισάβετ Μαρτινέγκου, της Αύρας Θεόδωρου και άλλων προβεβλημένων γυναικών του 19ου αιώνα που αναγνωρίστηκαν ήδη από την εποχή τους ως οι πρώτες αστές φεμινίστριες. Λίγα όμως από αυτά τα βιβλία μας παρέχουν έστω και μια μερική εικόνα για τη ζωή και την καθημερινότητα των γυναικών των κατωτέρων στρωμάτων στην Ελλάδα. Κατά τη γνώμη μας ένας από τους κύριους λόγους για τον οποίο η ιστοριογραφία καταδικάζει τις γυναίκες αυτές στην αφάνεια είναι η διαδεδομένη αντίληψη μεταξύ των ιστορικών πως η Ελλάδα του 19ου αιώνα ήταν ένα κράτος ανίσχυρο, εξαρτημένο από τις Μεγάλες Δυνάμεις στο εσωτερικό του οποίου κυριαρχούν τα μικροαστικά στρώματα. Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να ανατρέξουμε στις διαθέσιμες πηγές με κριτική ματιά, και να να δείξουμε ότι υπήρξε εργατική τάξη στην Ελλάδα. Υπήρξε, μάλιστα, και γυναικεία εργατική τάξη που δεν χωρούσε στην κυρίαρχη αφήγηση της ιστορίας.

Μέχρι τώρα έχουμε μιλήσει για τις συνθήκες εργασίας των γυναικών που δούλευαν ως μοδίστρες και υπηρέτριες στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου. Έχουμε επίσης μιλήσει για την φιλανθρωπία ως προσπάθεια αναμόρφωσης των γυναικών της εργατικής τάξης και ένταξής τους στην πειθαρχία του εργοστασίου. Τέλος έχουμε μιλήσει για τις δασκάλες και τον ρόλο του εκπαιδευτικού μηχανισμού ως κομμάτι της

εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Μέσα από αυτές τις ιστορίες καταλήγουμε σε δυο βασικές διαπιστώσεις που χαρακτηρίζουν τη γυναικεία εργασία εκτός σπιτιού τις οποίες και θα αναλύσουμε στη συνέχεια του κειμένου.

Πρώτη διαπίστωση: το πρότυπο της γυναίκας-μητέρας-ακούραστης οικοδεσποινας δεν αφορούσε τις γυναίκες της εργατικής τάξης. Όμως ο κυρίαρχος λόγος για τον «φυσικό ρόλο των γυναικών ως μητέρων και συζύγων», που επέβαλλε την άμισθη εργασία τους στο σπίτι, συνέβαλε στην υποτίμηση της εργασίας τους εκτός σπιτιού.

Δεύτερη διαπίστωση: η συγκρότηση και οι συνθήκες ζωής της εργατικής τάξης είναι άμεση απόρροια του τόπου και του χρόνου που μελετάμε. Συνεπώς αν θέλουμε να μιλήσουμε για τις εργάτριες της βιομηχανίας είναι απαραίτητο να σκιαγραφήσουμε, έστω και με αδρές γραμμές, την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το ελληνικό κράτος στα τέλη του 19ου αιώνα.

Το μητρικό ιδεώδες μιλάει για τις εργάτριες και κατασκευάζει μύθους

Από την πρώτη εμφάνισή τους στις αρχές του 1870 οι εργάτριες αποτελούσαν μία διαρκή παραφωνία στο επίσης πρωτοεμφανιζόμενο μητρικό ιδεώδες. Αστοί και διανοούμενοι της εποχής διατυπώνιζαν τότε πως η γυναικεία εργασία ήταν απλώς «συμπληρωματική», σαν να λέμε «προαιρετική», στο οικογενειακό εισόδημα, πως οι εργάτριες ήταν «δυστυχείς κόρες» οι οποίες δούλευαν με σκοπό «να φτιάξουν την προίκα τους» και πως αυτοί τις «βοηθούσαν σαν φιλεύσπλαχνοι πατεράδες» τους.¹ Για την αστική ηθική η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης των γυναικών ντυνόταν τον μανδύα της λύτρωσης από τη ηθική κατάπτωση της εργατικής τάξης, που δεν μπορεί να αναθρέψει τις γυναίκες της σωστά. Αυτή η ρητορική ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη για τους εργοδότες που δικαιολογούσαν έτσι τα χαμηλά ημερομίσθια των εργατριών καθώς επρόκειτο απλώς για «βοηθήματα» στο οικογενειακό εισόδημα ή στην «εξασφάλιση της προίκας». Τυπικό παράδειγμα αυτής της ρητορικής η παρακάτω αγγελία του Θεόδωρου Ρετσίνα, που δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες μετά τα εγκαίνια του νηματοργείου του στον Πειραιά το 1872, με σκοπό την ανεύρεση εργατριών:

Καλλίτερην αποκατάστασιν όντως δεν δύναται άλλοθι να εύρει πτωχή τις κόρη, καθότι κερδαίνουσα απολαύει αρκούσαν δύναται και την οικογένειαν αυτής να υποβάλει και να παρασκευάσει βαθμηδόν την αποκατάστασιν αυτής μετά τίνος εργατικού και τίμιου βιομηχανού².

εφ. Ποσειδών, 8/12/1872

1937: βιβλιάριο εργάτριας, γεννημένης το 1872.

Για να απομυθοποιήσουμε μια και καλή αυτό το «δύνανται και την οικογένειαν αυτής να υποθάλη και να παρασκευάση βαθμηδόν την αποκατάστασιν αυτής» αρκεί να πούμε πως το 1875, τρία χρόνια μετά τη δημοσίευση της παραπάνω αγγελίας, τα ημερομίσθια των εργατριών ήταν τόσο χαμηλά που δεν έφταναν να καλύψουν ούτε τις στοιχειώδεις ανάγκες για φαγητό. Το 1875 στο νηματοουργείο του Ρετσίνα τα ημερομίσθια κυμαίνονταν το 1875, από 0,40 έως 1,5δρχ, ενώ το ψωμί κόστιζε 0,36δρχ η οκά και τα φασόλια 0,43δρχ η οκά.³ Ίδια φαίνεται να ήταν η κατάσταση των ημερομισθίων και το 1898, τη χρονιά που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα Εσπερινή Ακρόπολη το ρεπορτάζ της Ευγενίας Ζωγράφου για τις εργάτριες της Αθήνας και του Πειραιά. Παραθέτουμε μέρος του διαλόγου της δημοσιογράφου με δύο εργάτριες στην κλωστοϋφαντουργία:

- Τι ευκολία θέλετε να σας κάμουν οι εργοστασιάρχαι;
- Να μας δίνουν μεγαλύτερο μεροδοῦλι, γιατί με αυτό που πέρνουμε, δε βγάζουμε μήτε το ψωμί μας.
- Κύτταξε κυρία, μου είπε μία άλλη, βλέπεις αυτά τα σκισμένα κουντουργιά; μ'αυτά πηγαίνω στη δουλειά, γιατί δεν έχω να πάρω παπούτσια.
- Τι παίρνεις την ημέρα εσύ;
- Τι παίρνω; 1.20, βγάλε της Κυριακές βγάλε της γιορτάδες τι μου μένουν για να φάω εγώ και οι γονείς μου;

Εφ Εσπερινή Ακρόπολις, Ε Ζωγράφου «Πως εργάζονται αι γυναίκες μας», 4/3/1898

Το 1898 το ψωμί στοίχιζε 0,80 δρχ η οκά, και το λάδι 2 δρχ η οκά. Σε αντίθεση με την ηθική και υλική αποκατάσταση που υποτίθεται πως προσέφερε στις γυναίκες το εργοστάσιο, βλέπουμε πως η υποτίμηση της εργατικής δύναμης των γυναικών στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν τέτοια που τις έφερνε στα όρια του υποσιτισμού. Για προίκες και αποταμίευση ούτε λόγος βέβαια.

Είναι λοιπόν σημαντικό να διαχωρίσουμε τον λόγο των αστών της εποχής σχετικά με τη γυναικεία εργασία, από την πραγματικότητα της ζωής των γυναικών αυτών. Με αυτόν τον τρόπο παύουμε να συντηρούμε τους μύθους που τις περιβάλλουν και που οδηγούν στην απόκρυψη της εργασίας τους και της ύπαρξής τους. Ότι δηλαδή δεν δούλευαν για τα προς το ζην αλλά για να φτιάξουν το μέλλον τους, άρα δεν ήταν «κανονικές εργάτριες». Όπως σε κάθε καπιταλιστικό κράτος έτσι και στην Ελλάδα του 19ου αιώνα οι γυναίκες της εργατικής τάξης δούλευαν για να επιβιώσουν και όχι για ηθικούς λόγους.

Ένας άλλος μύθος που περιβάλλει τις γυναίκες της εργατικής τάξης τον 19ο αιώνα και που προέρχεται από τον κυρίαρχο λόγο της εποχής εκείνης είναι ότι οι εργάτριες ήταν νέες γυναίκες που δούλευαν μέχρι να παντρευτούν. Στην πραγματικότητα, οι εργάτριες μπορεί να αποσύρονταν για ένα διαστημα από τη δουλειά στο εργοστάσιο για να γεννήσουν και να μεγαλώσουν τα παιδιά πολύ συχνά όμως επέστρεφαν μετά από μερικά χρόνια όταν τα παιδιά τους είχαν μεγαλώσει. Για ακόμα μια φορά η ταξική τους θέση και το φύλο ήταν αυτά που διαμόρφωναν τη ζωή των γυναικών σε περιόδους εργασίας στο εργοστάσιο και σε περιόδους αναπαραγωγικής εργασίας στο σπίτι. Το παράδειγμα που ακολουθεί προέρχεται από το βιβλίο της Λήδας Παπαστεφανάκη «Εργασία Τεχνολογία, και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία»:

Η Κατίνα Δήμα, γεννημένη το 1905 στον Πειραιά, κόρη αμαξηλάτη αρχίζει να εργάζεται σε ηλικία 14 χρονών στο υφαντουργείο Κουρτάλη το 1919. Εργάστηκε εκεί μέχρι τον Φεβρουάριο του 1924 και στην συνέχεια δούλεψε για τέσσερα χρόνια έως το 1928 στο υφαντήριο Δασκαλάκη. Εργάστηκε ξανά για λιγότερο από ένα έτος στον Δασκαλάκη, από τον Μάρτιο του 1929 ως τον Ιανουάριο του 1930. Τη χρονιά εκείνη, την 1η Μαρτίου 1930, παντρεύτηκε σε ηλικία 25 ετών τον 29χρονο Ερμούπολη εργάτη Αντώνη Καραμολέγκο... Η νύμφη Κατίνα έπιασε δουλειά στο εργοστάσιο Ρετσίνα το 1930 και εργάστηκε εκεί συνεχώς έως το 1955 οπότε και απολύθηκε αποζημιωθείσα. Στη ληξιαρχική πράξη γάμου, η Κατίνα Δήμα δηλώνεται «οικοκυρά», την ίδια στιγμή που επισυνάπτο-

Γυναίκες και παιδιά σε γειτονιά της Αθήνας, 1910

νται οι βεβαιώσεις εργασίας οι οποίες πιστοποιούν την εργασία της κατά την περίοδο 1919-1930.⁴

Η Κατίνα Δήμα εργαζόταν αδιάκοπα για πάνω από 30 χρόνια, παρόλα αυτά στις στατιστικές και τις απογραφές μπορεί να εμφανιζόταν με την ένδειξη «οικιακά». Εξάλλου έκανε και αυτή τη δουλειά. Η περίπτωση της Κατίνας Δήμα δεν πρέπει να αποτελεί εξαίρεση. Η Καλλιρρόη Παρρέν σε ένα άρθρο της για τις συνθήκες εργασίας στο υφαντουργείο του Ρετσίνα το 1887 ανέφερε πως μεταξύ των εργατριών υπήρχαν και εγκυμονούσες.⁵

Η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους και ο πόλεμος του 1897

Στην αρχή του κειμένου αναφέραμε πως η συγκρότηση της εργατικής τάξης και η ζωή των εργατριών δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές αν δεν δούμε την ιστορική συνθήκη στην οποία ζούσαν. Τις τελευταίες δεκαετίες λοιπόν του 19ου αιώνα το ελληνικό κράτος είχε ως πρώτη πολιτική και στρατιωτική προτεραιότητα την κατάκτηση καινούργιων εδαφών. Πρόκειται δηλαδή για μια χώρα η οποία από το 1870 μέχρι και το 1922 βρισκόταν σε κατάσταση ενός διαρκούς επεκτατικού πολέμου. Αρκεί να σκεφτούμε πως ο προϋπολογισμός του υπουργείου στρατιωτικών ανερχόταν κατά τα έτη 1864 –1897 στο 20-25% του συνολικού προϋπολογισμού του ελληνικού κράτους. Η πολεμική μηχανή του ελληνικού κράτους ήταν καλά οργανωμένη. Εκτός από πολυάριθμο στρατό, περιελάμβανε και το εκπαιδευτικό σύστημα, όπως είδαμε σε προηγούμενο τεύχος, με τις δασκάλες που στέλνονταν οπλισμένες για να ανοίξουν ελληνικά σχολεία στα χωριά της Αλβανίας και της Βουλγαρίας. Η πολεμική μηχανή περιελάμβανε επίσης και τη βιομηχανία της κλωστοϋφαντουργίας, η ανάπτυξη της οποίας συμβαδίζει με τις αυξημένες ανάγκες του ελληνικού στρατού για την κατασκευή των στολών και των κλινოსκεπασμάτων.

Η Ελλάδα του 19ου αιώνα ήταν ένα κράτος στρατιωτικό όπου οι κυβερνήσεις του κρίνονται με βάση την επιτυχία τους ή όχι στα θέματα εξωτερικής πολιτικής, και οι εφημερίδες αφιέρωναν πάνω από τα μισά άρθρα τους στις εξελίξεις του «βουλγαρικού» ή του «κρητικού» ζητήματος και στην κατάσταση του ελληνικού στρατού. Στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, αυτόν που έχει μείνει στην ιστορία ως ο «ατυχής», η πανωλεθρία των ελληνικών στρατευμάτων δεν στάθηκε αρκετή για να περιορίσει το εθνικό φρόνημα των εφημερίδων (βλ. box) ούτε μείωσε τη δύναμη του στρατού.⁶ Το 1898 μετά τη λύση της επιστράτευσης⁶ ο ελληνικός στρατός αριθμούσε πάνω από 26.000 στρατιώτες. Η αλήθειά είναι αλλώστε, πως η Ελλάδα βγήκε κερδισμένη από τον πόλεμο πάρα την ήττα της όχι μόνο γιατί δεν υπέστη καμία αλλαγή στα σύνορά της τουναντίον μάλιστα, με την επέμβαση των ξένων δυνάμεων ανάγκασε την οθωμανική αυτοκρατορία να αποσύρει τα στρατεύματά της από την Κρήτη. Έτσι η Κρήτη ανακηρύχτηκε «αυτόνομη» περιοχή, με άλλα λόγια, υπό τον έλεγχο του ελληνικού κράτους.

Ο πόλεμος όμως του 1897, όπως και όλες οι μικρές και μεγαλύτερες συρράξεις μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας εκείνη την περίοδο, απέβαιναν προς όφελος του ελληνικού κράτους και της αστικής τάξης και για έναν άλλο λόγο: είχαν ως αποτέλεσμα την διαρκή μετανάστευση πληθυσμών, από τις πληγείσες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας προς στην Ελλάδα. Το πράγμα είχε ως εξής: το ελληνικό κράτος εκτός από τον στρατό διατηρούσε και ένα αρκετά οργανωμένο δίκτυο πατριωτικών οργανώσεων⁹ οι οποίες δρούσαν ημιέπσημα κάτω από την ηγεσία πολιτικών και στρατιωτικών. Οι πατριωτικές αυτές οργανώσεις ίδρυναν παραρτήματα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, χρηματοδοτούνταν και εξοπλίζονταν από το υπουργείο στρατιωτικών και στη συνέχεια τα μέλη τους, (βλ. υπόδουλος ελληνισμός) εξεγείρονταν «αυθόρμητα» ενάντια στον «τουρκικό ζυγό». Αποτέλεσμα αυτών των διαρκών «εξεγέρσεων» ήταν η καταστροφή χωριών και περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπου δρούσαν αυτές οι οργανώσεις με τους πληθυσμούς τους να αναγκάζονται σε φυγή. Έτσι παρόλο που το φαινόμενο της υπερπόντιας μετανάστευσης ήταν έντονο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η Ελλάδα κατάφερε να αυξάνει τον πληθυσμό της⁷. Αυτή η διαδικασία βίαιης προλεταριο-

Από τις εφημερίδες: Πρωτομαγιά και παρελάσεις

Στα τέλη του 19ου αιώνα η Αθήνα έμοιαζε με ένα απέραντο στρατόπεδο, με το στρατό να στήνει παραπήγματα καταμεσής στην πόλη. Η μόνιμη κατασκήνωση του πεζικού βρισκόταν στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας, στην περιοχή που σήμερα βρίσκεται το πάρκο ελευθερίας και τότε λεγόταν «πλατεία των παραπηγμάτων». Παραθέτουμε δύο αποσπάσματα από εφημερίδες της εποχής. Στο πρώτο απόσπασμα από άρθρο το 1899 όπου περιγράφεται η αναχώρηση του στρατού από την Αθήνα για να παραστεί στα προγραμματισμένα γυμνάσια στο χωριό του Αμαρουσίου διαβάζουμε:

Η ιδέα ότι η πόλις των Αθηνών – η οποία κατά την φράσιν ξένου αξιωματικού έχει την όψιν στρατιωτικής πόλεως των γαλλογερμανικών συνόρων- θα έμενε χωρίς στρατιωτικούς,...
...το σπάνιον επί τέλους μιας πολυπληθούς στρατιωτικής παρελάσεως, έκαμαν ουκ ολίγον κόσμον να μείνει άυπνος χθες δια να ιδή την εκίνηση των φαλαγγών.

εφ. Εμπρός 6/5/1899, «Τα γυμνάσια του στρατού. Αι αναχωρήσεις των σωμάτων».

Το γεγονός πως η παρουσία στρατιωτών και αξιωματικών είναι αναπόσπαστο στοιχείο της ζωής στην πόλη φαίνεται και στο παρακάτω απόσπασμα όπου περιγράφεται η γιορτή της πρωτομαγιάς στους αμπελόκηπους:

Εις τους αμπελόκηπους πολλή ζωηρότητα προσδίδει η γειτνίασης των παραπηγμάτων.

Υπαξιωματικοί και στρατιώται ευρίσκουν προχειρότερα εις την διαθεσίν των τους κήπους και τα εστιατόρια της θέσεως αυτής και μένουν εκεί, συναθροίζονται δε και ο κόσμος του κολωνακίου, ο οποίος ευρίσκει πολύ μακρυνήν την εκδρομήν έως τα Πατήσια... Μεταξύ των στρατιωτών και των υπαξιωματικών πολλοί είναι καλοί τραγωδισταί. «Το δρέψατε πάλιν ερρασταί» όσον δε και αν είναι αρχαίον, πάντοτε όμως είναι προσφιλές δια τους τόνους τους τόσο ρωμαντικούς που έχει μέσα του.

εφ. Εμπρός 1/5/1899 «Η γιορτή της Πρωτομαγιάς»

Για την ιστορία να πουμε πως η εφημερίδα Εμπρός δεν ήταν καμιά τυχαία εφημερίδα. Ο εκδότης της Δημήτριος Καλαποθάκης ήταν ιδρυτικό μέλος του Μακεδονικού Κομιτάτου, μιας πατριωτικής οργάνωσης που δημιουργήθηκε το 1903 και είχε αναλάβει από την κυβέρνηση να ασκεί εξωτερική πολιτική για τα θέματα της δυτικής Μακεδονίας.

Οι κυρίες της Φιλοπτώχου μοιράζουν φαγητό σε πρόσφυγες από την Κρήτη μετά την λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου, 1897. Μετά τους περιμένει ο Ρετσίνας....

ποίησης αποτελούσε για την Ελλάδα μια μόνιμη πηγή φτηνού εργατικού δυναμικού, η οποία επαναλαμβανόταν απaráλλαχτη έως και το 1922. Ένα κομμάτι αυτού του εργατικού δυναμικού αποτελούσαν και οι εργάτριες του Πειραιά.

Η ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας του Πειραιά

Τα πρώτα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας εμφανίστηκαν στον Πειραιά στις αρχές τις δεκαετίας του 1870. Ο κλάδος γνωρίζει ταχεία ανάπτυξη σε όλο το 19ο αιώνα. Το φαινόμενο αυτό έχει να κάνει με το γεγονός πως το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής των πειραιώτικων κλωστοϋφαντουργείων ήταν κρατικές παραγγελίες που προορίζονταν για τον ιματισμό του στρατού. Ο διαρκής πόλεμος συντηρούσε την ελληνική κλωστοϋφαντουργία και η ελληνική κλωστοϋφαντουργία στήριζε και καταστούσε δυνατό τον διαρκή πόλεμο. Ενδεικτικό είναι πως στο ρεπορτάζ της το 1898 η Ευγενία Ζωγράφου ρωτώντας τους εργοστασιάρχες του Πειραιά αν ο «ατυχής» πόλεμος σταθηκε επιβλαβής για τις δουλειές τους αυτοί απάντησαν «όχι καθόλου». Αυτό έλειπε! Αντιθέτως ο πόλεμος ήταν παραγωγικός για το ελληνικό κεφάλαιο: νέα εδάφη, νέοι εργάτες/στρατιώτες, νέες παραγγελίες, νέα και μεγαλύτερα εργοστάσια και πάλι από την αρχή.

Βρήκαμε τα παρακάτω ποσοτικά στοιχεία σχετικά με τη παραγωγή και το εργατικό δυναμικό του κλάδου στα τέλη του 19ου αιώνα:

Το 1875 η βαμβακουργία συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζομένων στην βιομηχανία (43,8%) και της υποδύναμης (36,4%). Το 1900 τα 20 εργοστάσια νηματουργίας ή υφαντουργίας διαθέτουν 80.000 ατράκτους, 1050 μηχανικούς ιστούς και απασχολούν 4.500 εργάτες. Η παραγωγή τους υπολογίζεται σε 4.500 τόνους νήματος ετησίως και σε 9 εκατομμύρια μέτρα υφάσματος. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία Τεχνολογία και Φυλο στην ελληνική βιομηχανία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009. σελ 120-121

Οι γυναίκες εργάτριες αποτελούσαν την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού στην κλωστοϋφαντουργία. Από τους 4.500 εργάτες στα 1900 πάνω από το 80% ήταν γυναίκες. Το αυξημένο, συχνά υπερδιπλάσιο ποσοστό γυναικών εργατριών σε σχέση με αυτό των ανδρών μένει σταθερό στην κλωστοϋφαντουργία σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα ακόμα και μέχρι τις μέρες μας.

Η συντεταγμένη προσπάθεια κράτους και αστικής τάξης για επέκταση των συνόρων της χώρας επηρεάζει άμεσα τον τρόπο με τον οποίο συμβαίνει η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης εντός των συνόρων. Στα τέλη του 19ου αιώνα τα πειραιϊκά υφαντουργεία που ρύθμιζαν τη παραγωγή τους με βάση τις παραγγελίες του υπουργείου στρατιωτικών προσλάμβαναν και απέλυαν εργάτριες σύμφωνα με τις ανάγκες της παραγωγής. Αυτή η πρακτική περιστασιακής εργασίας ήταν ιδιαίτερα κερδοφόρα για τους εργοστασιάρχες οι οποίοι διατυμπάνιζαν την διάθεσή τους να εκτελέσουν και να παραδώσουν μεγάλες παραγγελίες ταχύτατα: «*υποσχούνται να παραγαγώσι το αναγκαίον υλικόν τάχιστα και να αναλάβωσιν αυτοί ούτοι την κατασκευήν των απαιτούμενων υποκαμίσων και λοιπών ασπρορούχων του στρατού εντός βραχύτατης προθεσμίας*»⁸. Με κάθε νέα παραγγελία λοιπόν προσλαμβάνονταν εργάτριες οι οποίες δούλευαν με εντατικούς ρυθμούς μέχρι την ολοκλήρωση της παραγγελίας και στη συνέχεια απολύονταν

για να επαναπροσληφθούν λίγο αργότερα. Στην προσπάθειά τους να ελέγξουν τη μετακίνηση των εργατριών από το ένα εργοστάσιο στο άλλο στις περιόδους ανεργίας οι εργοστασιάρχες είχαν καταφύγει στις εξής πρακτικές: Πρώτον είχαν συγκροτήσει άτυπα ασφαλιστικά ταμεία μέσα στα εργοστάσια υποχρεώνοντάς τους να καταθέτουν εκεί το 10% του μισθού τους. Στην περίπτωση που οι εργάτριες αποφάσιζαν να αλλάξουν εργοδότη, πράγμα όχι σπάνιο, έχαναν τις καταθέσεις τους. Η πρακτική αυτή των υποχρεωτικών κρατήσεων μείωνε στην ουσία ακόμα περισσότερο τα ήδη πενιχρά μεροκάματα και δυσκόλευε την ανατίμηση της εργατικής τους δύναμης.

Δεύτερη πρακτική των εργοστασιάρχων για τον έλεγχο των εργατριών ήταν οι «άτυπες απολύσεις». Οι εργοστασιάρχες όταν ολοκλήρωναν μια παραγγελία έδιωχναν τις εργάτριες χωρίς όμως να το δηλώσουν στο βιβλιάριο εργασίας των εργατριών όπως ήταν υποχρεωμένοι. Έτσι εκείνες χωρίς να έχουν τυπικά απολυθεί δεν μπορούσαν να βρουν αλλού δουλειά, μέχρι να τις ξαναπροσλάβει ο ίδιος.

Οι ώρες εργασίας στα εργοστάσια κυμαίνονταν ανάλογα με τις απαιτήσεις της παραγωγής από 10 έως 12 την ημέρα για 20 με 24 ημέρες τον μήνα. Όταν η παραγωγή το απαιτούσε μπορούσαν ξεπεράσουν το 12ωρο. Αντίστοιχα όταν δεν είχε δουλειά οι εργάσιμες μέρες τον μήνα μπορούσαν να είναι λιγότερες από 20. Εκτός από τις εργάτριες που αμείβονταν με ημερομίσθιο σε όλα τα υφαντουργεία Πειραιά ήταν διαδεδομένο το καθεστώς της αμοιβής με βάση την απόδοση.

-Πόσο κερδίζεις εσύ;

-Εγώ κυρία μου είμαι με το τόπι και όσο θα βγάλω τόσο πληρωθώ

-Και πόσο βγάζεις την ημέρα;

-Αν τύχει και είναι ο αργαλειός καλός θα βγάλω πολύ, μα αν τύχη και χαλάση τότε αλοίμονο, μπορεί όλη μέρα να μη κερδίσω πεντάρα.

-Και συμβαίνει αυτό συχνά;

-Ναι πολλές φορές. Έρχονται αι δεκαπέντε μέρες να πληρωθώ και δεν παίρνω η κακομοίρα παρά μόνο οχτώ δραχμαίς. Και αυτό είναι μεγάλη αδικία.

Εφ Εσπερινή Ακρόπολις, Ε Ζωγράφου «Πως εργαζονται αι γυναίκες μας», 4/3/1898

Η αμοιβή με το κομμάτι ήταν ευρέως διαδεδομένη στα κλωστοϋφαντουργεία της Ευρώπης όλο το 19ο και 20 αιώνα. Ο χρόνος που ξοδευόταν στην επιδιόρθωση των μηχανημάτων επιβαρύνει τις εργάτριες που για να τον αναπληρώσουν υποχρεώνονται να επιμηκύνουν την εργάσιμη ημέρα. Είναι γνωστό πως η αμοιβή με το κομμάτι είναι η πλέον συμφέρουσα για το κεφάλαιο. Το κόστος εργασίας μειώνεται μιας και οι «νεκροί χρόνοι» δεν αποβαίνουν εις βάρος του κεφαλαίου αλλά εις βάρος των εργατών. Από το παραπάνω απόσπασμα φαίνεται πως οι εργάτριες που αμείβονταν με βάση την απόδοση γνώριζαν πολύ καλά πως αυτή η συνθήκη απέβαινε εις βάρος τους. Έξι χρόνια πριν τη δημοσίευση του παραπάνω άρθρου οι εργάτριες του Ρετσίνα είχαν απεργήσει με αφορμή τη μείωση της κατ' αποκοπή αμοιβής από 0,80 δρχ το τόπι ύφασμα σε 0,65δρχ⁹. Η είδηση για την απεργία αναφέρθηκε επιγραμματικά στις εφημερίδες χωρίς καμία επιπλέον πληροφορία για την κατάληξη της.

Ανήλικη εργάτρια σε εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στην Αγγλία, 19ος αιώνας

Η παιδική εργασία

Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ της Ευγενίας Ζωγράφου σε όλα εργοστάσια του Πειραιά εργαζόνταν γυναίκες από 6 έως άνω των 50 χρονών. Η παιδική εργασία ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στην κλωστοϋφαντουργία το 19ο αιώνα και δεν αποτελούσε ελληνική πρωτοτυπία. Τα παιδιά εργαζόνταν συνήθως στο κλωστήριο και ως βοηθοί των υφαντριών οι οποίες επέβλεπαν ταυτόχρονα πάνω από έναν αργαλειούς. Στο παράθεμα που ακολουθεί μιλάει ο διευθυντής του εργοστασίου Ρετσίνα στο οποίο την χρονιά εκείνη, το 1898, δούλευαν 2.500 εργάτριες:

-Μην απορείτε δι' ότι τα πέρνομεν τόσο μικρά. Έρχονται εδώ οι προκομμένοι γοναίς των και μας αναγκάζουν εις τούτο με το στανιό. Κλαιούν οδύρονται έως να μας πείσουν, και εμείς σκεπτόμενοι ότι κάμωμεν ένα επιπλέον ψυχικό αναγκάζομεθα να τα προσλαμβάνωμεν εδώ.

Εφ Εσπερινή Ακρόπολις, Ε Ζωγράφου «Πως εργαζονται αι γυναίκες μας», 22/2/1898

Στην περίπτωση της παιδικής εργασίας η αστική ηθική ήταν αμείλικτη μπροστά την ηθική κατάρπτωση της εργατικής τάξης που στέλνει τα παιδιά της να δουλεύουν από μικρά. Οι γυναίκες της εργατικής τάξης μετατρέπονταν από «δυστυχείς κόρες», σε «άσπλαχνες μητέρες», που είχαν για άντρες τους, ακαμάτηδες και μέθυσους. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το επόμενο απόσπασμα, όπου σε συνέχεια του ρεπορτάζ της, η Ε. Ζωγράφου επισκέπτεται τις εργατικές συνοικίες του Πειραιά δυσανασχετεί από την ασθενική όψη των μικρών εργατριών στα εργοστάσια:

-Γράψε, μου είπε μια μητέρα, να τους αυξήσουν το μεροδοϋλί, έχει πέντε χρόνια στου Ρετσίνα -και μου έδειχνε ένα παιδί ασθενικό δεκα τεσσάρων ετών- και πέρνει 60 λεπτά τη μέρα, ενώ αυτό που είνε 8 χρονών πέρνει 80 λεπτά εις το κλωστήριον.

-Μα γιατί τα στέλνεις τόσο μικρά; την ηρώτησα.

-Τι να τα κάμω; πως να ζήσουμε. Ο πατέρας τους είνε μογιατζής αλλά δε βρίσκει δουλιά. Τι να κάμωμε λοιπόν; Όλοι έχουμε στόματα και θέλουμε ψωμί. Βλέπεις αυτό; και μου έδειξε ένα άλλο τετραετές παιδάκι κλαυθιμίζον όλη την ημέρα, ψωμί, ψωμί, ψωμί μου φωνάζει, και δεν ρωτάει αν έχω ψωμί να του δίνω.

Εφ Εσπερινή Ακρόπολις, Ε Ζωγράφου «Πως εργαζονται αι γυναίκες μας», 2/3/1898

Μετά τη δημοσίευση του ρεπορτάζ η Ε. Ζωγράφου έστειλε υπόμνημα στη βουλή, διαμαρτυρόμενη για τους άστοργους γονείς που ευθύνονταν για την παιδική εργασία, με *συνυπεύθυνους τους εργοστασιάρχες* που προσλάμβαναν τα μικρά κορίτσια στα εργοστάσιά τους.¹¹ Όπως είχε προειδοποιήσει τους αναγνώστες στην αρχή του μακροσκελούς αυτού ρεπορτάζ, θα είχαν την ευκαιρία να θαυμάσουν «την καταπληκτική πρόοδο της βιομηχανίας του Πειραιώς» και «να χύσουν ένα δάκρυ για τη πεινώσα εργάτρια». Η ίδια όπως και η εφημερίδα στην οποία εργαζόταν εκπροσωπούσε μια μερίδα αστών και διανοούμενων της εποχής οι οποίοι έβάζαν ως ζήτημα αν και με ποιους τρόπους (συσσίτια, εργατικοί νόμοι, ασφαλιστικά ταμεία) θα έπρεπε να διασφαλιστεί η αναπαραγωγή των εργατών. Ενδεικτικό είναι πως σε όλο το μακροσκελές ρεπορτάζ η δημοσιογράφος ρωτούσε διαρκώς εργοδότες και εργάτριες αν πίστευαν πως η οργάνωση συσσιτίων έναντι αντιτίμου στα εργοστάσια θα ωφελούσε τις εργάτριες. Η απάντηση από τους εργοδότες ήταν πανομοιότυπη «Δεν θα πετύχει, οι εργάτριες είναι πολύ στενοκέφαλες για να καταλάβουν το καλό τους και θεωρούν πως η δεκάρα που θα δίνουν είναι προς το συμφέρον μας». Πράγματι έτσι ήταν. Στον παρακάτω διάλογο παρά την καταφατική απάντηση- κονσέρβα που με ευκολία απέσπασε η πονηρή δημοσιογράφος, φαίνεται πως οι εργάτριες θεωρούσαν πολύ ακριβή την ευεργετικότητα των συσσιτίων:

-Θέλετε να γίνει συσσίτιον, δια να τρώτε καλά και φθηνά;

-Ακούς δε θέλουμε; αυτό θα μας ευεργετήση εμάς τις φτωχάις.

-Εις του Ρετσίνα νομίζω δε σας δίνουν ψωμί με σταφίδες; είναι καλό;

-Εγώ δεν το δοκίμασα αυτό, αλλά άκουσα άλλες να το λένε

Ανήλικη εργάτρια σε εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στην Αμερική, αρχές 20ου αιώνα

-Και γιατί δεν το δοκίμασες;

-Ε! κυρία γιατί δεν είχα να πάρω.

Εφ Εσπερινή Ακρόπολις, Ε Ζωγράφου «Πως εργαζονται αι γυναίκες μας», 4/3/1898

Η ιστορία με τα συσσίτια δεν σταμάτησε τότε. Χρόνια αργότερα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η καθιέρωση υποχρεωτικών συσσιτίων έναντι αντιτίμου στα μεγάλα εργοστάσια του Πειραιά απέτυχε λόγω της αντίδρασης των εργατριών και των εργατών. Νέες προσπάθειες για οργάνωση υποχρεωτικών συσσιτίων στα εργοστάσια του Ρετσίνα το 1933 απέτυχαν και πάλι χάρη στην οργανωμένη αντίδραση των εργατριών που συγκρότησαν επιτροπές διαμαρτυρίας. Αλλά αυτές είναι ιστορίες για επόμενο τεύχος.

Αντί για το τέλος-το πατριωτικό αίσθημα των εργατριών

-Όταν ήταν ο πόλεμος (σσ. εννοεί τον «ατυχή» του 1897), είπα εις άλλην, τι εκάμνετε εις τα εργοστάσια; Τι ελέγατε εσείς τα κορίτσια;

-Εφοβούμαστε να μην κλείσουν τα εργοστάσια, και εκλαιγάμε, και το βράδυ άμα ερχόμαστε στο σπίτι μας εκάναμε μετάνιες.

-Μα μόνον τα εργοστάσια εσκέπτεσθε; Δεν εσυλλογίζεσθε και την πατρίδα;

-Τι; πατρίδα; επανέλαβε ως μη εννοούσα, και τη συλλογίζομαστε κι αυτή εψυθίρισεν στο τέλος μετά πολλού δισταγμού.

-Εσυλλογίζομαστε περισσότερο εκείνα που μας δίδουν ψωμί είπεν μία άλλη.

-Πηγαίνετε εις την εκκλησία;

-Ε, καμιά φορά.

Εφ Εσπερινή Ακρόπολις, Ε Ζωγράφου «Πως εργαζονται αι γυναίκες μας», 4/3/1898

Δεν μπορούσε να εννοήσει η νεαρή εργάτρια το ανώτερο αίσθημα της πίστης στην πατρίδα. Το στομάχι της σκεφτόταν. Και το θρησκευτικό αίσθημα όμως δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα προσφιλές στον εργατικό πληθυσμό. Φανταζόμαστε πως ο παραπάνω διάλογος θα έκανε τον αναγνώστη της εφημερίδας να μειδιά. Στα μάτια του, επικύρωνε την αφέλεια και την αγραμματοσύνη «των γυναικών του λάου», την αιτία των δεινών τους. Και εμάς μας έκανε να χαμογελάσουμε όταν το διαβάσαμε. Επικύρωνε την υποψία μας πως αυτή η χώρα δεν ήταν μια συμπαγής μάζα μικροαστών όπως συνηθίζουν να μας λένε οι ιστορικοί. ●

1 Ένα τυπικό παράδειγμα υποτίμησης της γυναικείας εργασίας που κρατάει μέχρι τις μέρες μας εντοπίσαμε σε παλαιότερο τεύχος στο θεσμό της «ψυχοκόρης» όπου ανήλικες οικιακές εργάτριες προσλαμβάνονταν από οικογένειες με την υπόσχεση από μεριάς των αφεντικών να τις προσέχουν σαν παιδιά τους και να τις προικίσουν και οι οποίες συχνά κατέληγαν να δουλεύουν αμισθί.

2 Εννοεί εργάτη. Τη λέξη βιομήχανος τη χρησιμοποιούσαν και για τους εργάτες, ακόμα και στις επίσημες απογραφές. Έτσι για να θολώνουν τα νερά.

3 Πέτρος Πιζανιάς Γιώργος Μητροφάνης, Κίνηση των τιμών στην Ελλάδα ιθ' και αρχές κ' αιώνα Πειραιάς-Ερμούπολη-Πάτρα, Αθήνα 1991 σ1163-1164.

4 Λήδα Παπαστεφανάκη, Εργασία Τεχνολογία, και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009 σελ 233.

5 Αι γυναίκες εν τη ελληνική βιομηχανία. Εφημερίς των Κυριών, 13/10/1887. αρ28.

6 Το 1898 μετά τη λύση της επιστράτευσης ο ελληνικός στρατός αριθμούσε πάνω από 26.000 στρατιώτες. Κατά την γενική επιστράτευση του 1897, ο συνολικός αριθμός των στρατιωτών είχε φτάσει τους 73.142 άνδρες. Ο πληθυσμός της Ελλάδας την ίδια περίοδο ήταν περίπου 1.500.000, ο πληθυσμός της Αθήνας το 1896 ήταν 123.000 και του Πειραιά 50.000.

7 Την άνοιξη του 1896 η Εθνική Εταιρεία, η πιο μεγάλη από αυτές τις πατριωτικές οργανώσεις είχε 3.000 μέλη, 56 παραρτήματα σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας και 83 υποοργανώσεις στο εξωτερικό, στην Μακεδονία, την Ήπειρο και την Κρήτη. Για την δράση των πατριωτικών οργανώσεων βλ. Douglas Dakin, Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923 σελ 228-286 .

8 Βλ Douglas Dakin ό.π Παράρτημα Δ'.

9 εφ. Σφαίρα 24.6.1880, αναφέρεται στο Λήδα Παπαστεφανάκη, ό.π σελ 85.

10 Εφημερίς των Κυριών 14/4/1892.

11 Λήδα Παπαστεφανάκη, ό.π, 2009. σελ 97 Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής 16/3/1898 σ 460-463 και Παράρτημα σ. 192-193.